ئیسلامی سیاسی و تیرۆر

ژیار نەقشبەندی

هەوڵی ئەم وتارە ئەوە دەبێت، کە لە بەستێنێکی مێژووییدا و بە چاوخشاندنێکی خێرا بەسەر وێنە مێژووییەکاندا، تێگەیشتن و ڕوانگە دینییەکانی لایەنگرانی ئیسلامی سیاسی کە پاساو بۆ ئاکاری توندوتیژ و شەڕی توندی دەسەڵات دێننەوە، بخاتە بەردەست. بۆ ئەوەی بتوانرێت بە لەبەرچاوگرتنی چوارچێوە و هەروەها ئاستەنگەکانی ئەم وتارە، شرۆڤەیەکی ورد بکرێت، لە درێژەدا بەپێی دابەشکارییەکی تایبەت بابەتەکان داڕێژراون

پێشەکی

ئەگەرچی هێندێک دینی وەک «بوودیزم»، ڕەهەندە کۆمەڵایەتییەکەیان زەقترە و پێ لەسەر پەیوەندیی ڕاستەوخۆی باوەڕمەند و خودا دادەگرن و زۆرتر تاک تەوەرن، بەڵام لە بەرانبەردا، زۆرینەی ڕەهای دینەکان، بەرنامە و ڕێبازێکی سیاسی و کۆمەڵایەتیشن. بانگەوازدەر و دەسەڵاتخوازن. دینگەلێکن کە نێوانگر لە نێوان باوەڕمەند و خودادا دادەنێن. نێوانگرێک کە ڕێوشوێنەکانی پەیوەندیگرتن بە خوداوە دیاری دەکات. ئاکامی ئەمە، سەرەڕای جیاوازییە جوگرافییەکان، دەبێت بەوە کە میراتە فەرهەنگییەکانی کۆمەڵگا، زۆرتر لەڕێگای جێگۆڕکێی کۆمەڵایەتییەوە، خوێندنەوەیەکی نوێیان بۆ بکرێت و تەنانەت ئەگەری گۆڕانی بنەڕەتیشیان لە ئارادا بێت. بۆیە، بە گشتی دین هەم دەتوانێ پارێزەر و نۆژەنکەرەوەی پێودانە فەرهەنگی و کۆمەڵایەتییەکان بێت، هەمیش دەتوانێت، وەک ڕەوتێکی شۆڕشگێڕ و تێکدەری بەها کۆمەڵایەتییەکان بێتە کایەوە.

دینی ئیسلامیش، لەڕەوتی مێژوودا، زۆر بە خێرایی ناوەرۆکی سیاسی و شۆڕشگێڕانەی خۆی دەرخست. کۆچی موحەممەدی پێغەمبەری ئیسلام، لە ساڵی ٦٢٢ ی زایینیدا، لە مەککەوە بۆ مەدینە، بوو بە خاڵی وەرچەرخان لە ژیانی سیاسیی ئەودا. «لەو کاتەوە موحەممەدی پێغەمبەر، شوناسێکی سیاسیی دا بە بزووتنەوەکەی. و بیرۆکەی دامەزراندنی کۆمەڵەی باوەڕمەندانی دینیی دارشت، کە بە ئوممەت ئەناسرا. » (داریتی ۴، ١۵۴).

لە ساڵی دووهەمی کۆچیدا، شەڕی «وەدان» وەک یەکەمین هەنگاوی بەکردەوە بۆ سەرخستنی کیانی دینی هەژمار دەکرێت. دواتر هەر لەو ساڵەدا، ٧ شەڕی تر کران. لێرەوە بوو، کە دینی ئیسلام بوو بە هێزی کۆمەڵایەتی و سیاسی. بوو بە ئیسلامێکی سیاسی، کە ئامانجی بەدەستەوەگرتنی دەسەڵات و دامەزراندنی حکوومەتی دینی بوو.

بەکورتی، دەتوانین وەها پێناسەی ئیسلامی سیاسی بکەین، کە بریتییە لە باوەڕ بە شەریعەتی ئیسلام، وەک تاکە سەرچاوەی ژیانی تاکەکەسی و ژیانی بەکۆمەڵ پێکەوە. واتا ئیسلامێک کە جیا لەڕێکخستنی پەیوەندیی تاک و خودا، بانگەشەی ڕزگارکردنی مرۆڤایەتیش دەکات.

لە پەیوەندی لەگەڵ تیۆرییەکانی ئیسلامی سیاسیدا، «ڕۆزێنتال»، ڕۆژهەڵاتناسی ئامریکایی، لەڕەخنە لەڕوانگەکانی «عەلی عەبدولڕەزاق»دا کە دەڵێت: «حکوومەت لە بنەما و پێویستییەکانی ئیسلام نییە»، بەگوێرەی مێژوو و سەرچاوەکانی ئیسلام، دەڵێت: حکوومەتێک کە قانوونەکانی سزادان و قانوونە مەدەنییەکانی لەسەر بنەمای شەریعەت نەبێت، حکوومەتی ئیسلامی نییە. تەنانەت ئەگەر لەوێ ئیسلام دینی ڕەسمیش بێت.» (عنایت، ١٢٦). ئەم خوێندنەوەیە کە لە لایەن زۆربەی ئیسلامخوازەکانەوە بەشێوازی جۆراوجۆر دەربڕاوە، بە ڕوونی پێناسەی ئیسلامی سیاسیمان بۆ دەخاتەڕوو. پێناسەیەک، کە لەم وتارەیشدا وەک سەرەتای باسەکە لەبەرچاو گیراوە.

لەلایەکی ترەوە، دەسەڵاتخوازی و هەوڵ بۆ دەست بەسەرداگرتنی سەرچاوەکانی دەسەڵات، ئاکارێکی ئاسایی هەموو بزووتنەوە سیاسییەکانە. هەموو دەسەڵاتێکیش، بۆ درێژەدان بە تەمەنی خۆی، پێویستی بە سەرچاوەیەک هەیە بۆ ڕەوایی. بە درێژایی مێژووی مرۆڤایەتی، دین خۆی یەکێک بووە لە بەرچاوترین سەرچاوەکانی ڕەواییدان بە دەسەڵاتی سیاسی. بەڵام پەیوەندیی دین لەگەڵ کۆمەڵگا و دەسەڵاتی سیاسی، هەمووکات پەیوەندییەکی ئاڵۆز و فرەڕەهەند بووە. بۆیە بە ئاسانی پۆلێن ناکرێت.

ئەوەی ڕوونە، زۆرینەی ڕەهای دینەکان

بە پەراوێزخران ڕازی نابن و لە سەردەم و کۆمەڵگا جیاوازەکاندا، هەوڵی بەشداری کردن لە دەسەڵات و تەنانەت پاوانی دەسەڵاتیان داوە. دینی ئیسلامیش دەکرێت لەم سۆنگەیەوە هەڵبسەنگێندرێت.

هەوڵی ئەم وتارە ئەوە دەبێت، کە لە بەستێنێکی مێژووییدا و بە چاوخشاندنێکی خێرا بەسەر وێنە مێژووییەکاندا، تێگەیشتن و ڕوانگە دینییەکانی لایەنگرانی ئیسلامی سیاسی کە پاساو بۆ ئاکاری توندوتیژ و شەڕی توندی دەسەڵات دێننەوە، بخاتە بەردەست. بۆ ئەوەی بتوانرێت بە لەبەرچاوگرتنی چوارچێوە و هەروەها ئاستەنگەکانی ئەم وتارە، شرۆڤەیەکی ورد بکرێت، لە درێژەدا بەپێی دابەشکارییەکی تایبەت بابەتەکان داڕێژراون. گرینگترین پێوەرەکانی دابەشکارییەکە بریتی بوون لە: مەودای نێوان ڕووداوەکان، یەکە سیاسییەکان و جیاوازییە جوگرافییەکان و لە هەمووی گرینگتر وێژمانی سیاسیی هاوبەش.

لە پەیوەندی لەگەڵ چەمکی تیرۆریزمدا، ئەم وتارە باس لەوە دەکات، کە چۆن بانگەوازی ئیسلامخوازی لە لایەن ڕەوتە بناژۆخوازەکانەوە دەگۆڕدرێت بۆ ئاکاری توندوتیژ. تیرۆر بەو مانایە کە «چ وەک کردەوە و چ وەک وێژمان، بەمانای تۆقاندن و ترساندنە.»(داریتی ٨، ٣٢٨). تۆقاندن لەپێناو ئامانجێکی سیاسیدا. یان وەک «ڕەوتێک لە خوێندنەوەکان بۆ تیرۆریزم [کە] ئەم دیاردەیە دەگەڕێننەوە بۆ باوەڕە یۆتۆپییەکان و قیامەت باوەڕیی سیاسی. تیرۆریزم زیاتر لەوەی ستراتێژییەک بێت، دانپێدانان، کردەوەیەکی باوەڕمەندانە و ئاکامی خولیا بەکۆمەڵە بناژۆییەکانە، لە پەیوەندی لەگەڵ ڕەسەنایەتیی ئیدیۆلۆژی، ئێتنیکی یان دینیدا.»(داریتی ٨، ٣٢٨).

سەردەمی موحەممەدی پێغەمبەر

ژیانی پێغەمبەری موسوڵمانان، بۆ دوو قۆناغی گشتی دابەش دەبێت.

قۆناغی یەکەم، لە ساڵی ٦٠٩ی زایینییەوە و بە بانگەشەی بۆ وەرگرتنی پەیامی خودا و خۆناساندنی وەک ناردەی خودا بۆ ڕزگارکردنی مرۆڤایەتی، دەستی پێکرد. ئەم قۆناغە، کە ژیانی موحەممەدی پێغەمبەر لە شاری مەککە لەخۆ دەگرێت، ١٢ ساڵ درێژەی کێشا. لەم ماوەیەدا پێغەمبەر، کۆمەڵگاکەی خۆی بانگهێشت کرد، کە واز لە باوەڕەکانیان بهێنن و ڕاسپاردەکانی ئەو(خودا) بکەن بە ڕێنوێنی ژیانی داهاتوویان. بەڵام پاش مردنی خەدیجەی هاوسەر و لەپاشان مامی، لە بانگەشە بڕیبازەکەیدا ئاستەنگی زۆر هاتنە ڕێگای. بەم هۆیەوە کەوتە بیری کۆچ کردن بۆ شاری مەدینە. بەمەیش ئەم قۆناغە لە ژیانی کۆتاییی پێهات.

قۆناغی دووهەم، لە ساڵی ٦٢٢ی زایینییەوە و بە کۆچی سیاسیی پێغەمبەر بۆ شاری مەدینە، دەستی پێکرد و بە کۆچی دواییی ئەو کۆتاییی پێ هات. لە شاری مەدینە، بە کردەوە جێپێی موحەممەدی پێغەمبەر قایمتر بوو و پەرەی بە بانگەوازەکەی دا. لەم ماوەیەدا کە ١١ ساڵ درێژەی بوو، دینی ئیسلام لە بزووتنەوەیەکی لاوازەوە، بوو بە دەسەڵاتێکی بەهێزی سیاسی.

لەماوەی ١١ ساڵی ئاماژەپێکراودا، نزیک بە ٣٠ شەڕ ڕوویدا. شەڕەکان لە نێوان سوپای پێغەمبەر و خێڵە دژبەرەکانی پەیامی ئیسلام و دواتر حکومەتی ئیسلامی، بوون. خێڵگەلێک، کە لە دۆخی کۆمەڵایەتیی ئەو سەردەمەی کۆمەڵگای عەرەبدا، بەڕادەیەک دەسڕۆیشتو بوون، کە سەربەخۆ هەموورێوشوێنەکانی ژیان و پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانیان دیاری دەکرد.

لەسەر بنەمای ئەم دوو قۆناغە، تەنانەت قورئان، کتێبی پیرۆزی موسوڵمانان، دابەش کراوە بەسەر سوورەتە مەککی و مەدەنییەکاندا. واتا، ئەو سوورەتانەی قورئان کە پێش و پاش کۆچ (هیجرەت) بۆ مەدینە هاتوون. خوێندنەوەی قورئان بەپێی ئەم

دابەشکارییە، کۆمەڵێک زانیاریی سیاسی و کۆمەڵایەتیی زۆر ورد و بەنرخی تێدادەبێت. واتا، بەڕوونی دەریدەخەن، کە پێگەی ئیسلام چۆن لە بزووتنەوەیەکی ساواوە دەگۆڕێت بۆ بزووتنەوەیەکی پەرەسەندوو و لەپاشانیش بۆ حکوومەتی ئیسلامی.

خاڵێکی ورد کە ژیانی سیاسیی موحەممەدی پێغەمبەر لە میراتگرەکانی جیا دەکاتەوە، ئەوەیە کە پێغەمبەرڕەواییی لە سەرچاوەیەکی ئاسمانی وەردەگرت، بۆیە شەڕی سوپای ئیسلام لەگەل کۆمەڵی بێباوەڕەکان بە دینی ئیسلام بوو، بەڵام دوای خۆی مشتومڕ و ململانێی تێگەیشتن لە پەیامەکەی سەری هەڵدا. شەڕی ناوخۆییی ئیسلام لە پاش پێغەمبەر دەستی پێکرد کە لە کۆی مێژووی ئیسلام تا سەردەمی هاوچەرخدا دووپات بووەتەوە. لە پەراوێزی ئەم واقعە نوێیەدا، چەمکگەلی سیاسیی وەک جیهاد، تەکفیر، لادان، داهێنان (بیدعە) و. . هتد لە ئەدەبیاتی سیاسیی ئیسلامیدا هاتنە کایەوە. چەمکگەلێک، کە چیرۆکی شەڕی میراتی ئیسلام بوو. و سەرەڕای شەڕ لەگەل بێباوەڕان، ، شەڕی توندی دەسەڵات لە ناوخۆی لایەنگرانی وباوەڕمەندان بە دینی ئیسلام هاتە کایەوە.

سەردەمی چوار خەلیفەی ڕاشدین

لەدوای کۆچی دواییی پێغەمبەرەوە، ململانێی ناوخۆیی بۆ وەرگرتنی ئەو دەسەڵاتەی کە بە میرات بەجێ مابوو، دەستی پێ کرد.

لە سەردەمی ئەبووبەکر، خەلیفەی یەکەمدا بوو کە تەکفیر، وەک سزای توند بۆ نەیارانی سیاسی، بۆ یەکەمجار بەکار برا. پێناسەی خەلیفەی یەکەم بۆ تەکفیر بە شێوەیەکی گەوهەری بە پرسی زەکات نەدانەوە بەسترابووەوە. بەم جۆرە دەبینین، یەکەم شەڕی دینیی موسوڵمانان، پاش سەردەمی موحەممەدی پێغەمبەر، خێڵی بەراست لە ئیسلام هەڵگەڕاوە و خێڵی موسوڵمانی زەکاتنەدەری لەیەک جیا نەکردەوە و بەیەک چاو لە هەردووکیانی ڕوانی.» (ئەسەسەرد، ٦).
پاشان هەر لەڕێگەی سیاسەتەکانی خەلیفەی یەکەمەوە بوو کە ناوچەی ژێر دەسەڵاتی حکوومەتی ئیسلامی تا عێراق و شام بەربڵاو بوویەوە.

عومەری کوڕی خەتاب، خەلیفەی دووهەم، بەوپەڕی هێزەوە پەرەی بە حکوومەتی ئیسلامی دا و شەڕی ساسانییەکان و بیزانتییەکانی کرد. ئەم قۆناغە دوای ئەوەی کە خەلیفەی دووەم بە دەستی نەیارانی تیرۆر کرا، کۆتایی پێهات.

لە سەردەمی عوسمان، خەلیفەی سێهەمدا، کۆمەڵێک سەرهەڵدان ڕوویان دا. عوسمان سەر بە خێڵی «بەنی ئومەییە» لە هۆزی «قورەیش» بوو. ئەو گۆڕانکارییانەی لە دەسەڵاتدا کردی، بوون بە هۆی بەهێزبوونی پێگەی بەنی ئومەییە. ئەمەش نارازی بوونی خێڵە دەسەڵاتدارەکانی تری هۆزی قورەیشی لێ کەوتەوە. بۆیە «لە سەردەمی خەلیفەی سێهەمدا، یەکەمین ئۆپۆزیسیۆنی شۆڕشگێڕ لە ئیسلامدا پێکهات.» (ئەسەسەرد، ١٢). ئەم ئۆپۆزیسیۆنە ئاکامی دوو واقعی سیاسیی ئەو سەردەمە بوو. یەکەم، ئەوە کە هەرچی لە سەردەمی سەرەتای ئیسلام دوور دەکەوتنەوە، لایەنی کاریزماییی دامەزراوە ئیسلامییەکان لاوازتر دەبوو. دووهەم، خەلیفەی سێهەم لە بەڕێوەبردنی حکوومەتی ئیسلامیدا، نەیتوانی ئۆتۆریتەی خۆی بەکار بهێنێت. ئەمەیش پاساوێکی باش بوو بۆ یاخی بوونی نەیارە سیاسییەکانی.

«بەرهەڵستکارەکانی خەلیفەی سێهەم، لە ڕوانگەیەوە کە نەیاندەتوانی بەبێ بیانوویەکی دینی پاساوی لێ هەڵگەڕانەوە و کوشتنی بدەن، بانگەشەیان بۆ ئەو تیۆرییە کرد کە هەتا عوسمان لەسەر کار بێت، گەرەنتیی پاراستنی خاوێنیی ئیسلام ناکرێت.» (ئەسەسەرد، ١٤) بۆیە

به پاســاوی لادانی له ئیســلام، هەڵیانکوتایه سەری و تیرۆریان کرد.

«ئەگەر گێڕانەوەی «تەبەری » ڕاست بێت، کە وتوویەتــی یاخیبووەکان لێنەگەڕاون خزم و کەسوکاری عوســمان نوێژی لەسەر بکەن و لە گۆڕســتانی موســوڵمانانْدا بینێژن، ئەوە هیچ گومانێک لەســەرڕوانینی تەکفیرییانەی یاخییــەکان نامێنێــت. بەپێی ئــەم ڕوانینە، یاخییــەکان پــاش ئــەوەی «عەلــی کوڕی ئەبووتالب»یان کرد بە سەرکردەی خۆیان و... دواتر لەویش هەڵگەڕانەوە و ئەویشیان تەکفیر کرد. ئیتر ٣-٢ ساڵ پاش کوشتنی عوسمان، لەو کۆمەڵە ڕادیکاڵە، گرووپی «خەواریج» پەیدا بوون.» (ئەسەسەرد، ١٥)

بۆیە سەردەمی خەلافەتی عوسمانیش پڕ بوون لە ململانێ و شــەڕی توندوتیژی لایەنە دژبەیەکەکان بۆ سڕینەوەی یەکتر.

عەلــی کــوڕی ئەبووتالب، کــە لەلایەن شۆڕشگێڕەکانەوە پشتیوانیی لێ دەکرا، دوای ماوەیەک بوو بە خەلیفەی چوارەم. عەلی، پاش بەدەستەوەگرتنی دەسەڵات، زۆربەی حاکمان و کاربەدەســتانی هەرێمــە جۆراوجۆرەکانی لەسەر کار لادا. بەڵام «موعاوییە»، کە پسمامی خەلیفــەی ســێهەم و حاکمی شــام بوو، بە بڕیاری عەلی ڕازی نەبوو.

ناکۆکییــەکان لە ســەردەمی خەلافەتی خەلیفەی چوارەم گەیشتە لووتکە و کۆمەڵگای ئیســلامی بەســەر لایەنگرانــی عوســمان و لایەنگرانــی عەلیدا، دابەش بــوون. ئەمە، بوو بە هۆی شــەڕێکی ناوخــۆی دوورودرێژ. لەم قۆناغەدا، ئیتر بەپێچەوانەی قۆناغەکانی پێشوو، هێزی جۆراوجۆر و بەرژەوەندیگەلی جۆراوجۆر، مژوولی شەڕی دەسەڵات بووبوون. بەرفراوانیی حکوومەت و جوگرافیای ئیسلامیش هۆکارێک بوو، کە ئەم شــەڕانەی قووڵتــر دەکردەوە. لە کۆتاییــدا، عەلــی، خەلیفــەی چوارەمیش، بەدەستی خەواریجەکان تیرۆر کرا.

ئەوەی لــە دوای ســەردەمی خەلافەتی چــوار خەلیفەکەدا، بە کردەوە ڕوویدا، قووڵتر بوونەوەی کەلێنە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان، لەناو حکوومەتی ئیسلامی و جیهانی ئیسلامدا بوو. بە تێپەڕینی کات، جلوبەرگی ئیدیۆلۆژی کرا بە بەر شــەڕی دەســەڵاتدا و لایەنەکان بەوپەڕی توندوتیژییەوە، بەگژ یەکتردا چوونەوە و مێژوویەک لە نەحەسانەوە و نەحەوانەوەیان بۆ نەســڵەکانی داهاتووی هەمــوو ناوچەکە، بەجێهێشت.

بەدوای تیــرۆری خەلیفــەی چوارەمدا، حەســەنی کوڕی لەلایەن خەڵکــی کووفەوە بەیعەتــی لەگــەڵ کــرا ـ بــەڵام موعاوییە ناچاری کرد، واز لــە خەلافەت بهێنێت و بە هێمنی دەســەڵاتەکەی ڕادەســت بکات. لە پەیمانێکدا، حەســەن ڕازی دەبێت خەلافەت بــدات بــە موعاوییە و ئەویــش لەبەرانبەردا، ڕێگە بدات پاش مردنی، موســوڵمانان خۆیان جێگرەوەی موعاوییــە هەڵبژێرن. بەڵام، پاش مردنی موعاوییە، «یەزید»ی کوڕی بانگەشەی جێگرتنەوەی باوکی کرد. ئیمام«حسێن» کوڕی بچووکتری عەلی، کە ململانێی دەسەڵاتەکەی یەزیدی کرد، لە «کەربەلا» کوژرا.

لــە وەها کاتێکدا، لە گۆڕەپانی سیاســیی کۆمەڵگای ئیســلامیدا، شــەڕی دەســەڵات گــۆڕدرا بــۆ ڕەوت و ئیدیۆلۆژیی سیاســیی تۆختــر. ئــەم ڕەوتگەلە، ئەگەرچــی تا پاش خەلیفــەی چوارەمیش بە گومــان و ئاماژەوە باسیان لە خولیا سیاسییەکانی خۆیان دەکرد، بەڵام لەپاش ئەو ســەردەمە، بەڕاشکاوی و لە پێگــەی حەقیقەتەوە بەرگرییــان لە ئامانج و ئیدیۆلۆژییەکەیان دەکرد.

گرینگتریــن ئەو ڕەوتانەی، کە لە هەناوی هــزری ئیســلامییەوەڕێبازی خۆیــان وەک ڕێچکەی ڕاســت و لەســەر حەقی ئیسلامی ناســاند، بریتــی بوون لە: ســوننە، شــیعە، خەواریج. ئەم ســێ ڕەوتە و ڕەوتێکی زۆرتری هاوتەریبیش، کە لەو سەردەمەدا ئومەوییەکان نوێنەرایەتییــان دەکرد، کــۆی ناکۆکییەکانی

ئیسلامی سیاســی تا سەردەمی هاوچەرخیان لە خۆیاندا کۆ دەکردەوە و بە میراتیش دایان بە نەسڵەکانی داهاتوویان.

ســەردەمی پــاش چــوار خەلیفەکە تا هەڵوەشانەوەی خەلافەت لەعوسمانیدا

ڕەوتە سیاســییەکانی ئیســلام، لە بەستێنی بەرژەوەندیی سیاسیی چینە کۆمەڵایەتییەکانی کۆمەڵگای عەرەبی ئەو ســەردەمەوە بیچمیان گرت. ناکۆکیی ســوننە و شیعە، بە ڕاشکاوی لەســەر پرســی جێگرتنــەوەی موحەممەد پێغەمبەری ئیســلام ســەری هەڵــدا. دواتر، وەک هەموو شەڕە ڕووتەکانی تری دەسەڵات، جلوبەرگــی هزری و ئیدیۆلۆژیشــیان بەبەردا کــرد. بەجۆرێک کــە میراتگرانی ئیســلام، جیهانبینیــی تایبەت بە خۆیان لەســەر ئەو پاساوە سیاسییانە دامەزراند.

لە بەستێنی ئەم جیاوازییانەدا، «سوننەکان لە ســەدەی ٨ی زایینیــەوە، هەوڵیان دا، بەو جۆرەی کە لە حەدیسەکاندا هاتبوون دریژە بە نەریتی ئاکاری ڕۆژانەی پێغەمبەر (سوننەت) بدەن. لە سەدەی ٩ی زایینیدا، ئیسلامی سوننە بە چروپڕی لە ڕێگەی خوێندنگە(مەدرەســە) دینییەکانەوە دامەزرابوو.» (داریتی ٤، ١٥٦)

کێشەی شیعە لەگەڵ سوننە، لە سەردەمی خەلافەتی عوسماندا دەســتی پێ کرد. دواتر «ڕووداوەکانی کوشــتنی خەلیفــەی چوارەم و حســێنی کوڕی، پێگەی شــیعەیان وەک ڕەوتێکی دژ بە دەسەڵاتی زاڵ، جێگیر کرد. لە پاشانیش، پرسی «ئیمامەت» وەک گرینگترین ڕەهەندی دینی و سیاسیی شێعیزم، داڕێژرا.» (داریتی ٤، ١٥٦)

ڕەوتی ســێهەم، واتا خەواریج، ســوننە و شــیعەیان پێکەوە ڕەت دەکــردەوە. خەواریج ٢٥ ســاڵ دوای کۆچی دواییــی موحەممەد، ســەریانهەڵدا. «ئــەوەی کــە خەلافەت مافی ئاریستۆکراسیی مەککە، واتا هۆزی «قورەیش»ە، ڕەوتی خەواریجی لە سوننە جیا دەکردەوە. لە بەرانبەردا، ئەوەی کە شیعە خەلافەتی بە مافی خێڵێکی تایبەت لە هۆزی قورەیش، واتا خێڵی «بەنی هاشــم» دەزانی، دیسان بە پێچەوانەی ویستی خەواریج بوو. لە لایەکی دیکەیشەوە، خەواریــج کردەوەیان بە پێوەر بۆ باوەڕمەندی دەزانی. و باوەڕیشــیان بە توندوتیژی نواندن دژ بە نەیارەکانیان هەبوو. بۆیە وەک ڕەوتێکی توندئاژۆ لــە مێژووی ئیســلامدا دەرکەوتن.» (عنایت، ٢٧)

خەواریــج ڕەوت و خوێندنەوەیەکــی جیــاواز بوون، کــە ئــاکاری توندوتیژیان لە پێنــاو بیروبۆچوونیاندا، برەو پــێ دا. «ئەوان یەکەم گرووپی بناژۆخواز لە ئیســلامدا بوون، کە لە دەقە پیــرۆزەکان تیۆریی «تەکفیر»یان دارشــتووە.» (ئەسەســەرد، ١٥). یەکەم جار، بە تەکفیرکردنــی خەلیفەی ســێهەم(ئەگەرچی هێشــتا وەک گرووپ نەناســرابوون) و دواتر خەلیفەی چوارەم دەســتیان پێ کرد. پاشان، شــەڕی بەردەوامیان لە دژی ئەمەوییەکان و دەسەڵاتدارانی تری جیهانی ئیسلام کرد.

»ســاڵانی پاش تیرۆرکردنــی خەلیفەی چــوارەم، دەریدەخــەن کــە خەواریجەکان کۆڵنەدەرانە بانگەشــەیان بــۆ ئیدیۆلۆژییەک کردووە، کە بنەما شەرعییەکەی پشتئەستوور بوو بە خاوێنــی و بێگەردیی دین. بەڵام ئەم ئیدیۆلۆژییــە، گرووپێکی جەنگاوەری دری لێ درووســت کردن، کە بۆ گەیشــتن بە ئامانج، تەنیا یەک ڕێوشــوێنیان دەناســی، کە شەڕ بوو. و... «ئیبن کەســیر» نووسەری موسوڵمانی سەدەی ١٤ی زایینی، دەڵێت ئەگەر خەواریج لە هەر شــوێنێکی دنیا بەهێز بن، هەموو دنیا گەندەڵ دەکەن.» (ئەسەسەرد، ١٨)

شــەڕی تونــدی ئیدیۆلۆژیی میرنشــینە ئیسلامییەکان، لە سەدەی ١٣ی زایینی و بە هاتنی مەغۆلەکان، تا ڕادەیــەک دامرکایەوە. بەدوای ئەمانە و لە ســاڵی ١٥١٧ی زایینیدا، خەلافەت لە «موتەوەککەلی سێهەم»، دوایین خەلیفــەی عەباســییەوە، بە ڕادەســتکردنی

نازناوی خەلافەت و شمشـــێر و باڵاپۆشەکەی پێغەمبەری ئیســـلام بە «ســـوڵتان ســـەلیمی عوســـمانی»، گوازرایـــەوە بۆ عوســـمانییەکان کەڕووبەرێکی زۆر لە جیهانی ئیسلامیان لەژێر دەست بوو.

لە بەرانبەر حکوومەتی «عوســـمانی»دا کە هێڵی نوێـــی خەلافەتـــی ڕێبەرایەتی دەکرد، دراوســـێ و دوژمنەکـــەی واتا «ســـەفەوی»، بـــە ڕەســـمیکردنەوەی شـــیعەگەری، هەوڵی دا بەرەیەکـــی بەهێز دژ بـــە نەیارەکەی پێک بهێنێت. بۆیە ئیسلامی سیاسیی نوێ، تێکەڵ بە کۆمەڵێک بەرژەوەندیی تر بوو، کە تایبەت بە کۆمەڵگا و ژیانی عەرەب نەبوون. دواتر شەڕی سوننە و شیعە لە جیهانی ئیسلامیی دەرەوەی عەرەبـــدا، لەســـەر ئـــەم پاشـــخانە مێژووییە بەردەوامیی بـــوو. واتا ڕووبـــەری جوگرافیای ئیســـلامی سیاســـیی بەکردەوە بەربڵاوتر بوو. لـــە وەهـــا هەلومەرجێکـــدا، مێژوویـــەک لە پاکتاوکردن و ململانێی توندوتیژ و کوشـــتن بەناوی پیرۆزییەکانەوە کران. تەنانەت گەیشتە فەرمانـــی حکوومەتـــی بـــۆ بێرێزیکـــردن بە پیرۆزییەکانی یەکتر لەلایەن سوننە و شیعەوە.

هەڵوەشانەوە و دابەشبوونی حکوومەتەکانی ســـەفەوی و دواتریش عوسمانی، ئاماژە بوون بۆ ســـەرهەڵدانی قۆناغێکی نوێ. لە سەردەمی پـــاش هەڵوەشـــانەوەی عوســـمانیدا، جیهانی ئیسلام کەوتە ژێر کاریگەریی پێشکەوتنەکانی ڕۆژئاوا و ڕەوتی نەتەوەخوازی (ناســـیۆنالیزم). لەم ســـەردەمەدا، بۆ ماوەیەکی کورت ئیسلام لە ڕووبەرە ناعەرەبییەکەیدا کەوتە پەراوێزەوە. لـــە ڕووبەرە عەرەبییەکەیشـــیدا، کە بەتازەیی لەژێر لاشـــەی حکوومەتی عوســـمانیدا و بە پارڤەکـــراوی قامەتی ڕاســـت دەکـــرەوە، لەو گۆڕانکارییە جیهانییانە بێبەش نەبوو.

سەردەمی پاش هەڵوەشانەوەی خەلافەت لە عوسمانیدا

لە سەردەمی پاش هەڵوەشاندنەوەی خەلافەت لـــە حکوومەتی عوســـمانیدا و پاش شـــەڕی یەکەمـــی جیهانی، لە حکوومەتی عوســـمانی چەندین قەوارەی سیاسیی نوێ جیا بوونەوە. کۆمەڵگای موســـوڵمان لەو قەوارە و وڵاتانەدا، کەوتنە ژێر کاریگەریـــی ڕەوتە جیهانییەکانی وەک نەتەوەخوازی، دێموکراسی و سۆسیالیزم. بۆیە ئیسلامی سیاســـی، جیا لەوەی وێژمانی دژبـــەری بۆ زیاد بوو، لەناوخۆیشـــدا کەوتەوە بەر ڕاڤەی نوێ و ســـەردەمیانە لە بنەماکانی ئیسلام.

«بە گۆڕانی شـــێوازەکانی ئەمەگناســـیی سیاسی، چەمکی «دەوڵەتی نەتەوەیی» جێگای باوەڕمەندیـــی دینییی گرتـــەوە.» (عنایت، ٨١). ئەمە کاریگەریی لەســـەر تـــاک و کۆمەڵگای موسوڵمان هەبوو. هەم هەســـتی نەتەوایەتی و هـــەم «پێکهاتنی وڵاتگەلی فـــرە مەزهەبی وەک لوبنـــان و عێـــراق، دۆخـــی ناکۆکییـــە مەزهەبییەکانیان [بەشـــێوەیەکی کاتی] هێور کردەوە.» (عنایت، ٨٢).

بەهۆی ئـــەوەی کەڕەوتی نەتەوەســـازی لە وڵاتانـــی ناوچەدا، لە بنەڕەتەوە ســـەقەت بـــوو، دوای ماوەیەکی کورت، ناســـیۆنالیزمی ڕاســـپێردراو (بـــە پاڵپشـــت و لە پاشـــکۆی بەرژەوەندیـــی زلهێزەکانـــەوە) کـــە نەیتوانی بنەمای چەمکی حاکمییەتی نەتەوەیی جێگیر بـــکات، بۆخۆیشـــی بوو بە لایەنێکی شـــەڕ و ئاڵۆزی لەم وڵاتانەدا.

ڕەوتـــی نەتەوەســـازی و نەتەوەخوازی لە وڵاتانی ناوچەی ئیسلامدا، لە پێشدا سەربەخۆ نەبوو. لە پاشـــانیش هەرچـــی هەوڵیان دا لە هێـــزە جیهانییـــەکان داببڕێن و ســـەربەخۆ ڕەوتەکە بەرەو پێش ببـــەن، بۆیان جێبەجێ نەبـــوو. چونکە لـــە لایەک، ئـــەوان بەرهەمی گەشـــەی ئاســـاییی کۆمەڵـــگا نەبـــوون و لە بەستێنی کەلێنە کۆمەڵایەتییەکانەوە سەریان هەڵنەدابوو. لە لایەکی ترەوە، ئەگەر ویســـتی دابڕانیشـــیان بووبێت، بەڵام هێزی ئابووری و سیاسیی ئەو دابڕانەیان نەبوو. لە پاشانیش، بە

بۆچوونێکی تایبەت لە پرسی گەشەی سیاسی، دەستیان کرد بە نوێکردنەوە (مۆدێرنیزاسیۆن) ی دامەزراوە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان. بۆچوونێک کە بایەخی بە بەشداریی خەڵک نەدەدا و لەسەرەوە بۆ خوارەوە دەیڕوانی.

لەئاکامدا، هەرچی ڕەوتی نەتەوەخوازی لە گەیشتن بە ئامانجەکانیدا دوادەکەوت، هێزی ئیسلامی سیاسی بەهێزتر لە جاران خۆی ڕێکدەخستەوە. بە گشتی لە پاش هەڵوەشانەوەی خەلافەتەوە، دەسەڵاتی سیاسی لە وڵاتانی ناوچەدا بەناوی حاکمییەتی نەتەوەوە نەیارانی خۆی دەسڕییەوە. لەو لایشەوە، ئیسلامی سیاسیی نوێ، بە تەکفیرکردنی کۆمەڵگا و دەسەڵات، خوازیاری دامەزراندنی حاکمییەتی خودا و حکومەتی دینی بوو. بۆیە، دیسان کومەڵگا دوو جەمسەری دەبووەوە.

لە وەها هەلومەرجێکدا، ڕەوتی نەتەوەخوازی، هێزی خۆی لە چەمکە مرۆڤتەوەرە نوێکان و هەروەها ڕێکخستنەوەی نەزمی نوێی جیهانی وەردەگرت، کە نەتەوەتەوەر بوو. واقعی نوێی سیاسیی جیهان، قەوارەی دەوڵەتی نەتەوەییی بەرەسمی دەناسی. بۆیە لە زۆرینەی ڕەهای وڵاتانی ناوچەدا، ڕەوتی نەتەوەخوازی بەسەر ئیسلامی سیاسیدا سەرکەوت. لە لایەکی ترەوە، ڕەوتی ئیسلامی سیاسی هێزی خۆی لە میراتێکی کۆمەڵایەتی و ڕۆحی وەردەگرت. هێماگەلی ئیسلامی و نۆستالۆژیی حکوومەتی دینی و ئیسلامی خاوێنی سەردەمی موحەممەد، دەیتوانی بۆ چین و توێژەکانی کۆمەڵ مانابەخش بێت و ببێت بە مایەی جووڵەی سیاسی و تەنانەت کردەوەی توندوتیژیش.

ئەگەرچی لە سەردەمی نوێدا، ئیسلامی سیاسیی نەرمئاژۆ و دێموکراسیخواز و نەتەوەیی سەریان هەڵدا، بەڵام بەزۆری تێکەڵ بەڕەوتی ڕەسمیی سیاسەت بوون و ڕەهەندە ئیسلامییەکەیان کاڵتر بووەوە.

ـ ئیخوان موسلمینی میسر

بزووتنەوەی ئیخوان موسلمین لە وڵاتی میسر، لە ژینگەی پاش هەڵوەشانەوەی خەلافەتدا سەری هەڵدا. ئیخوان، لە سەرەتادا لە بەستێنی نەتەوەخوازیی عەرەبیدا هاتە بوونەوە و گەشەی کرد. لە ساڵی ١٩٢٨ی زایینیدا، لە ئاکامی هەلومەرجێکی ئاڵۆزی مێژووی سیاسیی میسردا دامەزرا. «بە وتەی حەسەن بەنا، ئەم ئاڵۆزییە ئاکامی خەبات بۆ گەیشتن بە دەسەڵات لە نێوان حیزبی وەفد و حیزبی لیبراڵی قانوونخوازدا بوو.» (عنایت، ١٥٤). «ئیخوان لە کۆمەڵی لاوانەوە (جمعیة الشباب) لە ساڵی ١٩٣٩ی زایینیدا، بوو بە هێزێکی سیاسی. ئەمە هاوکات بوو لەگەڵ یەکەمین قۆناغەکانی ناکۆکیی ئاشکرای عەرەب و ئیسراییلدا.» (عنایت، ١٥٥). لە کۆتاییدا، «بڕیاری ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان، لە پەیوەندی لەگەڵ دابەش کردنی فەلەستین لە ساڵی ١٩٤٧ی زایینیدا و یەکەمین شەڕی عەرەب و ئیسراییل، هەرچی زۆرتر کاریگەریی لەسەر ئیخوان هەبوو کە بەرەو بناژۆخوازی هەنگاو هەڵبگرێت.» (عنایت، ١٥٧)

«ئیخوان، جۆرێکی پێداگرترە لە خوێندنەوەی «ڕەشیدڕەزا». خوێندنەوەیەک، کەڕەنگدانەوەی چاوەڕوانیی سەرکەوتن و کرانەوەیەکە کە ئیخوانەکان دەیانویست بە هێزی شمشێر بیهێننە دی» (عنایت، ١٦٠). بەڵام هەرچی کات تێدەپەڕی، هەڵوێستەکانی ئیخوان توندتر دەبوون.

«حەسەن بەنا [دامەزرێنەری ئیخوان] نەیتوانی مەیلی گۆشکردنی حیزبەکەی بە هێزی چەکدار، کۆنترۆڵ بکات. لە ئاکامی ئەم مەیلەدا، حیزب ڕێکخراوێکی تەناهیی بەناوی ڕێکخستنی تایبەتەوە پێک هێنا، کە ئەرکی پاراستنی حیزب و تیرۆر کردنی نەیارە سیاسییەکانی بوو. ئەوەی باسکی ئەم مەیلەی بەهێزتر کرد، شەڕی فەلەستین بوو، کە ئەندامانی ئیخوان کاریگەرانە بەشدارییان

تێدا کرد. حەسەن بەنا بۆ ئەم ئاکارەی، زۆرتر لەژێر کاریگەریی چەمکی « جیهاد»دا بووە.» (ئەسەسەرد، ٣٠)

هزری «حەسەن بەنا» کە لەسەر بیرۆکەی چاککردنی کۆمەڵ(ئیسلاح) دارڕابوو، لەلایەن «سەید قوتب»ەوە کرا بە بیرۆکەیەکی توندئاژۆی تەکفیری و لەو سۆنگەیەیشەوە، ئیخوان پاشتر کۆمەڵی موسوڵمانان و دەوڵەتی پێکەوە تەکفیر کرد.

سەید قوتب، بەرهەمی قۆناغێکی جیاوازترە لە ژیانی سیاسیی ئیخوان. واتا قۆناغێک کە ئیخوان لە بەشداریی سیاسی بێبەش کرا و تەنانەت سەید قوتب دەستبەسەر کرا. ئەو بەشێکی بەرچاو لە بیرۆکەکانی لە بەندیخانەدا دارشت. «هزری سەید قوتب، برێکی زۆر بێزاری لە پەرەسەندنی شارستانیەتی ڕۆژئاوای بە ئاشکرا پێوە دیارە.» (ئەسەسەرد، ٥٠)

«سەید قوتب، لە کتێبی « مەشخەڵانی ڕێ»دا، کە تێیدا تیۆرییەکی ڕوونی بۆتاوتوێکردن و شیکردنەوەی ئاکاری دەوڵەت دارشت، دید و ڕوانینی خۆی بۆ پرسە جۆراوجۆرەکان گەڵاڵە کرد. و... [ئەو] نەک بە لۆمەکردنی دەوڵەت دانەکەوت، بەڵکوو کۆمەڵیشی دایە بەرڕێژنەی ڕەخنە.» (ئەسەسەرد، ٦٠)

سەید قوتب، میراتگری هەمووڕەوتە تەکفیرییەکانی پێش خۆیەتی، کە بە خۆپەرموونێکی کەم وێنەوە ڕەخنە لە نەزانینی (جاهیلییەت) کۆمەڵگا بە گشتی دەگرێت. لەم پەیوەندییەدا، لە شوێنێکدا دەڵێت: «ئەمڕۆ، لە جاهیلییەتێکدا لە بابەتی جاهلییەتی سەردەمی سەرەتای ئیسلام و بگرە دژوارتردا دەژین. هەرچی لە دەوروبەرماندا هەیە جاهیلییە. بۆچوونی کۆمەڵانی خەڵک، دابونەریت و ڕاهاتنیان، هونەر و ویژەیان، تەنانەت زۆر لەو شتانەی ئێمە بە فەرهەنگی ئیسلامی، چاوگی ئیسلامی، فەلسەفەی ئیسلامی و بیرکردنەوەی ئیسلامیان تێدەگەین. هەر هەمووی دەسکردی ئەم جاهلییەتەیە.» (ئەسەسەرد، ٦٣)

ئەم جۆرە لەڕەتکردنەوە و تەکفیری کۆمەڵگا و هەموو شارستانییەتی سەردەم، نۆستالۆژییەکی چالاک و بەهێزە. وەک دواتریش دەرکەوت، لە هەلومەرجی گونجاودا، توانی جووڵە بە هێزی کۆمەڵایەتی بکات و سەردەمێکی نوێی توندوتیژی و تیرۆر بخولقێنێت.

هزری تەکفیری، هەموو شارستانییەتی ڕەت دەکردەوە و تەنیا بە پاوانی دەسەڵاترازی ئەبوو. ڕێبازێک بوو کە توندئاژۆ و دەمارگرژەکانی بۆ ململانێی توندی دەسەڵات تەیار دەکرد. ڕێبازێک، کە ناوەرۆکەکەی لە دەقی پیرۆزەوە هەڵێنجرابوو و ڕەوایی ئاسمانیی هەبوو. ئەوان، توندوتیژی و کوشتن و کوژرانیان بە ناوی خودا و لە پێناو خودا و دیندا بە پیرۆز ئەناسی و توخمی توندوتیژییان لەڕۆحی لایەنگران و کەسەکانیاندا دەچاند.

ـ ئیخوانی سووریە

ئیخوان موسلمین لە سووریە، وەک دوانەی ئیخوانی میسری، لە ساڵی ١٩٣٥ی زایینیدا، لە شاری حەڵەب دامەزرا. ئیخوانی سووریش، هاوچەشنی ڕەوتە ئیسلامییەکانی تری سەردەمی دوای هەڵوەشانەوەی خەلافەت و سەرەتاکانی دامەزرانی دەوڵەتی نەتەوەییی نوێ (مۆدێرن)، بەهۆی یەکلانەبوونەوەی شەری دەسەڵات و جێگیرنەبوونی دەسەڵاتێکی سیاسیی ڕەها و دەسرۆیشتوو، لە لایەکی تریشەوە بۆ ئەوەی چینی ناوەڕاستی شارەکان لەدەست نەدات، بیری ئیسلامیی تێکەڵ بە بیری نەتەوەیی کردبوو. بۆیە ئیخوانی سووریش، گرینگترین ئامانجەکانی بە شەڕ دژی داگیرکاریی فەرانسە و هەروەها ڕابوونی ئیسلام لە جیهانی عەرەبدا، ڕاگەیاند.

ئیخوانی سووریش، چالاکانە لە شەڕی فەلەستین دژی ئیسرایل بەشداریی کرد.

ئەوان لە درێژەی کار و چالاکییەکانیاندا، دوو گرووپی چەکداری «سەرایا» و فوتوە»یان دامەزراند. ئەم دوو گرووپەیان بۆ جێبەجێکردنی هزری توندئاژۆیان بەکار برد. بەڵام لە ساڵی ١٩٥٢ی زایینیدا و دوای دۆڕاندنی عەرەبەکان بە ئیسراییل، لە لایەن حکوومەتی سووریەوە هەڵوەشێندرایەوە و سەرکوت کرا. پاش ئەمە بوو بە هێزێکی ئوپوزیسیۆن و دواتریش جیا بوونەوەی ئیخوانی لێ کەوتەوە. «ژمارەیەکی زۆریان لە ئیخوانی میسری دابڕان و بوون بە هاوڕای سیاسەتەکانی ناسر لە میسر. بەشێکیشیان لەسەر بیروبۆچوونەکانیان شێلگیرانە مانەوە.» (عنایت، ٢٥٤)

بەدوای هاتنەسەرکاری حیزبی «بەعس» لە سووریە، لە ساڵی ١٩٦٣ی زایینیدا، ئیخوان سەرکوت کران. بەڵام لە نێوان ساڵەکانی ١٩٧٦ تا ١٩٨٠ دا، بە ڕێبەرایەتیی «عەدنان سەعدەدین»، شەڕێکی توندیان دژی حکوومەتی بەعسی «حافز ئەسەد» بەڕێوە برد و کۆمەڵێک کردەوەی تیرۆریستییان ئەنجام دا. دواتر، لە کۆتاییەکانی دەیەی ٨٠ دا، لە شەڕی بەناوبانگی «حەمما»دا، ٣٠/٠٠٠ کەسیان لەلایەن حکوومەتی بەعسەوە لێ کوژرا.

ئاشکرایە، کە ئیخوانی سووری، لە کاروانی ڕەوتی ئیسلامی سیاسیی توندئاژۆدا جێی گرتووە. ئەم ڕەوتە لە پەراوێزی چەمکی «جیهاد»ەوە بۆچوونی خۆی باس ئەکرد. چەمکێک، کە ڕێکخراوە بناژۆخوازەکانی دواتر، بایەخی تایبەتیان پێ دا. جیهاد، بەمانای شەڕ لە پێناو خودا و حەقدایە. واتا پیرۆزکردنی کوشتن و توندوتیژی لەلای ئیخوانەکانی سووریە، هاوچەشنی ڕێکخراوە هاوبیرەکانی تری.

لە کۆتاییدا، ئیخوانی سووریش لەم قۆناغە لە مێژووی وڵاتانی ئیسلامیدا، لە بەرانبەر هێزی دەوڵەتی نوێ و ڕەوتی نەتەوەخوازیدا شکستی خوارد.

ـ فیداییانی ئیسلام لە ئێران

دامەزرێنەری بزووتنەوەی فیداییانی ئیسلام، «نەواب سەفەوی» بوو.

فیداییانی ئیسلام لە ئێران، ئەگەرچی ناکۆکی هەیە لەسەر ئەوەی وەک تاقم بناسرێن یان وەکڕەوتێکی سیاسی، بەڵام بە گشتی لە چوارچێوەی ئیسلامی سیاسیدا ئەژماریان پێ دەکرێ. «یەکەمین چالاکیی فیداییانی ئیسلام، لە هاندانی خەڵکی ئێران بۆ پشتیوانی لە خەڵکی فەلەستین، لەکاتی شەڕی عەرەب و ئیسراییلدا دەستی پێ کرد. بەڵام مێژووی ئەو، لەگەڵ [ڕێکخراوێکی وەک] ئیخوانی میسر، لە دوو شتدا جیاوازن. یەکەم، ئەمان هیچ کات نەبوون بە بزووتنەوەیەکی جەماوەری کە خۆیان بۆ ئامانجەکانیان تەرخان بکەن. ئەگەرچی هێندێک لە درووشمە دژە ئەمپێریالیستییەکانیان گشتگیر دەبووەوە. دووهەم، پاڵەوانێکی بەڕادەی حەسەن بەنا خاوەن ئاوەزی سیاسی، یان هاوچەشنی سەید قوتب خاوەن بۆچوون، یان هاوشانی «ئەبولعەلا مەودوودی» زانایان نەبوو.» (عنایت، ١٧٠)

لە مانیفێستی فیداییانی ئیسلامدا، کە نەواب سەفەوی دایڕشتبوو، باسی لە سەرچاوەکانی گەندەڵیی ئێران و جیهان دەکرد. ئەو هەناسەیەی ئەم مانیفێستەی پێ داڕێژرابوو، لەگەڵ لێدوانە ئاگرینەکانی سەید قوتب و ڕوانگە تەکفیرییەکانی ئەودا لەیەک چەشن بوون. «نەواب»یش وەک سەید قوتب، باسی لە» گەندەڵیی فەرهەنگ» دەکرد.

فیداییانی ئیسلام، بەهۆی کۆمەڵێک کردەوەی تیرۆریستییەوە ناوبانگیان دەرکرد، کە لە نێوان ساڵەکانی ١٩٤٥ تا ١٩٦٣ی زایینیدا بەڕێوەیان برد. لە ناو ئەو کەسانەی فیداییانی ئیسلام تیرۆریان کردن، ڕووناکبیر، کەسایەتیی دینی و کەسایەتی و کاربەدەستانی حکوومەتییان تێدا بوو. نەواب حوکمی بێڕێزیکردن بە دینی (ئیرتداد) بۆ نەیارانی دەردەکرد، کە چەمکێک بوو لەچەشنی

چەمکی «تەکفیر»ی سەید قوتب.

فیداییانی ئیسلام، ئەگەرچی ڕێکخراوێکی دانپێدانەنراو و قەدەغەکراو بوون، بەڵام ساواک (ڕێکخراوی هەواڵگریی ڕێژیمی پالەویی ئێران)، لە زۆر کاتدا و لە پێناو لاوازکردنی نەیارانی هاوبەشی خۆی و فیدایياندا، چاوپۆشیی لە کردەوەکانیان دەکرد. لە هێندێک جاری وەک تیرۆری «ئەحمەدی کەسرەویدا»، تەنانەت زانیاریشی پێدەدان. نەواب کە لە هەوڵی سەرنەکەوتووی تیرۆری کەسرەویدا دەسبەسەر کرابوو، بەردرا. پاشتریش کە ئەندامانی ڕێکخراوەکەی بەهۆی کوشتنی کەسرەوییەوە گیران، بە تکای کەسایەتیە دینییەکان لە بەندیخانە دەریهێنان.

لەپاش شۆڕشی ١٩٧٩ی زایینی لە ئێران، کەسایەتییە بەناوبانگەکانی فیدایيانی ئیسلام، وەک «سادقی خەڵخاڵی»، پلە و دەسەڵاتی سیاسییان پێ درا. خەڵخاڵی پاش سەرکەوتنی مەلاکان لە ئێران، بوو بە حاکم شەرعی دادگاکانی شۆڕش. ئەو حوکمی کوشتن و لەداردانی هەزاران کەسی بە تاوانی «شەڕ لەگەڵ خودا» (موحارەبە) و «گەندەڵی لەسەر عەرد» (فەساد فیلئەرز) واژۆ کرد.

ڕێکخراوی فیدایيانی ئیسلام، پێش شۆڕشی ١٩٧٩ و هاتنە سەرکاری کۆماری ئیسلامی، وەک ڕەوتە ئیسلامییە هاوچەشنەکانی، نەیتوانیبوو بە دەسەڵات بگات. تەنیا پاش دامەزرانی حکوومەتی ئیسلامی لە ئێران، توانیان بەشدار بن لە بەڕێوەبردنی حکوومەتێکی ئیسلامیدا. بۆیە ژیانی سیاسیی فیدایيانی ئیسلام دوو قۆناغی ئۆپۆزیسیۆن و حکوومەتداریی ئەزموون کرد. ئەگەرچی لە حکوومەتدا زۆرتر وەک هزر تێکەڵی دەسەڵات بوون.

ـ جەماعەتی ئیسلامیی پاکستان

لە پاکستانیش، ڕەوتی ئیسلامی سیاسی، بەناوی ڕێکخراوی «جەماعەتی ئیسلامی» دەرکەوتن. جەماعەتی ئیسلامی لە ساڵی ١٩٤١ی زایینیدا و لەلایەن « ئەبولعەلا مەودوودی »یەوە دامەزرا.

هەلومەرجی تایبەتی وڵاتی پاکستان، کاریگەریی لەسەر هزر و ڕێبازی ئیسلامی سیاسی لەو وڵاتە بووە. وڵاتی پاکستان، لە بنەڕەتەوە بەهۆی شوناسی ئیسلامییەوە، لە ساڵی ١٩٤٨ی زایینیدا پێکهات. بۆیە ئیسلام، بەشێکی سەرەکیی هزری سیاسیی ئەو وڵاتە لەخۆ دەگرێت.

جەماعەتی ئیسلامی، نەک ئەوەی وەک ئیخوانەکان و فیدایيانی پێش حکوومەتی ئیسلامیی ئێران، نەکەوتنە پەراوێزی ڕەوتی سیاسیی ڕەسمییەوە، بگرە چالاکانە بەشدارییان تێداکرد. ئەم بەشدارییە سیاسییەی جەماعەتی ئیسلامی، دوو ئاکامی هەبوو. یەکەم، بەهۆی جەماعەتی ئیسلامییەوە ناوەرۆکی ئیسلامیی حکوومەتی پاکستان تۆختر بوو. بۆیە بۆ وێنە، «لە قانوونی بنگەهیی ١٩٥٦دا، پێگەی ئیسلام بە دیاریکردنی ناوی وڵات وەک «کۆماری ئیسلامیی پاکستان» دانی پێدانرا و [تەنانەت] ڕێوشوێنە نائیسلامییەکان قەدەغە کران.» (عنایت، ١٨٢). دووهەم، بەهۆی مامەڵەی جەماعەتی ئیسلامی لەگەڵ سیاسەت و تێکەڵ بوونیان لەگەڵ دەسەڵات، ڕوانگەکانیان نەرمتر بوون و ڕەنگی واقعیتریان لێ نیشت. جەماعەتی ئیسلامی لە زۆرینەی ڕەهای هەڵبژاردنەکاندا، کە لە ١٩٧٠ دا دەستیان پێکرد، بەشدارییان کرد و زۆر کەم بایکۆتی هەڵبژاردنیان کرد. بۆیە لە درێژەدا بەشێکیان بوون بە سیاسەتقانی پیشەیی و کەمتر ئیسلامی مانەوە.

لەگەڵ هەموو تایبەتمەندییەکان، بەڵام دیسان جەماعەتی ئیسلامیش، وەک ڕەوتێکی ئیسلامی سیاسی دێنە ئەژمار. بیروبۆچوونی مەودوودیی دامەزرێنەری جەماعەتی ئیسلامیش، خوێندنەوەیەکی بناژۆخوازانە لە قانوون و شەریعەتی ئیسلام

بوو. «مەودوودی»یش باوەڕی بە جیهاد بووە. «[ئەو] لە سەرەتادا، دژی بزووتنەوەیەک بوو کە پاکستانی پێکهێنا. لەبەر ئەوەی کەڵک وەرگرتن لە ئیسلامی ـ کە دینێکی جیهانییە ـ بۆ ئامانجی ئیدیۆلۆژیکی لەلا دروست نەبوو. بەڵام دواتر کە بینی بزووتنەوەی جیاخوازیی پاکستان بانگەشەی سەرلەنوێ لەدایکبوونەوەی ئیسلام دەکات، ڕای گۆڕی.» (عنایت، ١٨٤). مەودوودی، وەک بناژۆخوازانی تری جیهانی ئیسلام، توندوتیژی نواندن بۆ وەستانەوە دژ بە خراپەی بە پێویست دەزانی. بەڵام بە هێندێک پاساوی هزری و فەلسەفی، دواتر هێندێک لە پیرۆزیی شەڕ و توندوتیژیی کەم کردەوە. ئەمەیش وەک باس کرا، لەژێر کاریگەریی هەلومەرجی تایبەتیی پاکستاندا بوو.

ڕوانگەی مەودوودی لەپەیوەندی لەگەڵ «شەریعەت»دا، زۆرێک لە تەمومژەکان دەرەوێنێتەوە. ئەو، شەریعەت وەک «گەڵاڵە و بەرنامەیەکی پوخت بۆ ژیان و سیستەمی کۆمەڵایەتیی گشتگیر دەبینێت، کە بەبێ ئەو ناتوانین لە قانوونە ئیسلامییەکان تیبگەین و بە کردەییش ناکرێن.»

بەگشتی، لە قۆناغی پاش هەڵوەشانەوەی خەلافەتدا، ئەم چوار ڕەوتەی ئیسلامی سیاسی، گرینگترین وێنە مێژووییەکان بوون. ئەمان پێگەی کۆمەڵایەتی و هێزی سیاسییان هەبوو. خاوەن خوێندنەوەی تایبەتی خۆیان بوون. بەڵام هەموویشیان لانیکەم لەم قۆناغەدا، کەم یان زۆر، کەوتنە پەراوێزی ڕەوتی گشتیی سیاسەتی نێودەوڵەتی و چەمکی حاکمییەتی نەتەوەییەوە. لە قۆناغی پاش هەڵوەشانەوەی خەلافەتەوە تا سەردەمی هاوچەرخی ئیسلامی سیاسی کە لە درێژەدا باس دەکرێت، ئیسلامی سیاسی، بە گشتی و بەهۆی خەباتێکی دووروودرێژ و بە تێچووی زۆرەوە، وەنەوزێکی کورتی دا.

لە ماوەی پشوودانی ڕەوتەکانی ئیسلامی سیاسیدا، حکوومەتەکانی وڵاتانی ناوچە، دەرفەتی ئەوەیان بۆڕەخسا کە گەشە بە کۆمەڵگا و وڵاتەکەیان بدەن. ئەوان کۆمەڵێک کێشە و قەیرانی چارەسەرنەبوویان لەلا کەڵەکە بووبوو. بەڵام هیچ کات نەیانتوانی ئەزموونێکی باشی دەسەڵاتداری پێشکەش بکەن. بۆیە ئیسلامی سیاسی، دوای ماوەیەک توانی دیسان وەک هێزێکی سیاسی خۆی ڕێکبخاتەوە. ئەم جارەیش وەک هەموو هەڵسانەوەکانی تری، بە گوڕوتینێکی زیاتر لە پێشووەوە، جێگرەوەی حاکمییەتی دنیایی بە جیهانی ئیسلام و جیهانی دەرەوەی ئیسلام ناساند.

سەردەمی هاوچەرخی ئیسلامی سیاسی

سەردەمی هاوچەرخی ئیسلامی سیاسی، بەگوێرەی مەبەستی ئەم وتارە، بە دوو ڕووداوی گرینگی سیاسیی کۆتاییەکانی دەیەی ٧٠ی زایینی، دەست پێدەکات. یەکەم، شەڕی موجاهیدینی ئەفغانستان لەگەڵ یەکیەتیی سۆڤیەتی پێشوو. دووهەم، شۆڕشی ١٩٧٩ی ئێران، کە بوو بە هۆی هاتنەسەرکاری کۆماری ئیسلامیی ئێران. ئەم دوو ڕووداوە، ئیسلامی سیاسیی جووڵاند. بە جۆرێک کە کۆی هاوکێشە سیاسییەکانی ناوچەکە گۆڕدران.

لە لایەکەوە شەڕی موجاهدینی ئەفغانی بوو بە دەرفەتێکی زێڕین، بۆ پەیوەندیگرتن و یەکترناسینی ئیسلامخوازەکان لە وڵاتانی جۆراوجۆری ئیسلامییەوە، بۆ جیهادی سەراسەریی دژی کفر و جاهلییەت. لەلایەکی تریشەوە، بەدەستەوەگرتنی دەسەڵات لەلایەن ئاخووندەکانەوە لە ئێراندا و گوتارە توندە شۆڕشگێڕانەکانیان و هەروەها بانگەشەیان بۆ ڕێبەرایەتی کردنی جیهانی ئیسلام و هەناردە کردنی شۆڕش، هەموو ئیسلامخوازەکانی تووشی سەرسوڕمان کرد.

حکوومەتی ئیسلامیی ئێران، سەرەڕای ئەوەی بانگەشەی بۆ یەکگرتنی موسوڵمانانی

هەمـــوو جیهـــان دەکـــرد، بەڵام لەڕاســـتیدا حکوومەتێکی ئیســـلامیی شـــیعە بـــوو، کە زۆرێـــک لە ڕەوتە ســـوننییەکان لە بنەڕەتەوە بە موسوڵمانیان ئەژمار نەدەکردن. لە لایەکی تـــرەوە، زۆر زوو دەرکـــەوت کـــە ئیدیۆلۆژیی کۆماری ئیســـلامیی ئێران، بۆخـــۆی لەگەڵ یەکگرتنێکـــی لـــەو جـــۆرەدا ناگونجـــێ. ئەو یەکگرتنێکی دەویســـت کە پێگە و دەسەڵاتی ئەو بباتە سەرەوە.

لەژێـــر کاریگەریـــی گوتـــار و دواتـــر سیاســـەتەکانی کۆمـــاری ئیســـلامیدا، هەلومەرجێکی نوێ لەهاوکێشە سیاسییەکانی ناوچـــەدا هاتە ئـــاراوە. لە لایەکـــەوە، وڵاتانی ئیســـلامیی ناوچە کەوتنە خۆ و لەســـەرووی هەموویانەوە عەرەبستانی سعوودی، ناوەرۆکی ئیسلامیی خۆی زەقتر کردەوە. چونکە لەپاش ساڵانێک ڕێبەریکردنی جیهانی ئیسلام، ئێستا نەیار و هاوبەشی بۆ درووست بووبوو. هەروەها غیرەتی موسوڵمانەتیشـــیانی زیندوو کردەوە، کە بە هۆی دەســـتپێکردن بە هەناردەکردنی نەوت و ســـامانی زەبەلاحی هاتوو لە نەوتەوە، ئەگەری بوو کاڵ ببێتەوە. لە لایەکی دیکەوە، ڕەوتە ئیســـلامییە جیهادییەکانیش، بیانوویان دەســـت کەوت کە دەسەڵاتدارانی وڵاتەکانیان بە گەندەڵ و لادەر لە ئیسلام بناسێنن و پۆل پۆل خەڵـــک ببەنە ڕیزەکانیانـــەوە، بۆ جیهاد لەڕێـــی خودا و دامەزراندنەوەی ئیســـلامێکی بێگەرد و خاوێن.

بەهۆی ئـــەو دوو ڕووداوەی ئاماژەیان پێ کـــرا، لە ســـەردەمی هاوچەرخدا، ئیســـلامی سیاســـی لە دوو جۆردا بیچمی گـــرت. واتا، ئیســـلامی سیاســـیی حکوومەتی و ئیسلامی سیاسیی شۆڕشگێڕ و ئۆپۆزیسیۆن.

گرینگترین ڕەوتەکانی ئیسلامی سیاسیی حکوومەتـــی (کە خاکی لەبەردەســـتدا هەیە) ئەمانـــەن: ئێران، عەرەبســـتان، پاکســـتان و لەم دواییانەیشـــدا تورکیە. گرینگترین ڕەوتە ئیســـلامییە شۆڕشـــگێڕەکانیش بریتیـــن لە: «تاڵەبان»، «ئەلقاعیدە» و «داعش» لە ئیسلامی سیاسیی ســـوننە و «حیزبوڵا» و «ئەنساروڵڵا» و «حەشدی شـــەعبی» لە ئیسلامی سیاسیی شیعەدا.

ـ ئێران و ئیسلامی سیاسیی شیعە

حکوومەتـــی ئیســـلامیی ئێـــران، بەرهەمی خوێندنەوەیەکـــی زۆر تایبـــەت و بێ هاوتا لە ئیســـلامی سیاســـییە. واتا کۆماری ئیسلامیی ئێـــران لەناو کەمینەی شـــیعە لـــە جیهانی ئیســـلامدا، لە بەشی شـــیعەی ١٢ ئیمامی و لەســـەر بنەمای تیۆریـــی ویلایەتی فەقیهیی خومەینی، دامەزراوە. ئەم پێگە دوورکەفتەیە، لە هزر و ئیدیۆلۆژیی کۆماری ئیسلامیدارەنگی داوەتەوە.

هزری سیاســـیی کۆماری ئیسلامی، ڕێک لەو گریمانە ســـۆزدارانەیەی شـــیعەوە دەست پێدەکات، کە پێی وایـــە، «مەرج نییە زۆرینە لەســـەر حەق بن ». ئـــەم بۆچوونـــە، لەلای شـــیعە، بە بەســـەرهات و چیرۆکی خەلیفەی چوارەم و حســـێنی کوڕی پەلوپۆی پێ دراوە، کـــە بەرهەمی مشـــتومڕی مێژووییـــی نێوان سوننە و شیعەیە، لە پەیوەندی لەگەڵ پرسی جێگرتنەوەی پێغەمبەری ئیســـلامدا. لەسەر ئەم ڕووداوە مێژووییيانە، شـــیعە چەمکگەلی وەک «ئیمامەت»، «ویلایەت» و «عیسمەت»ی دارشتووە.

لە تیۆریی ویلایەتـــی فەقیهی خومەینیدا کە سەرچاوەی ســـەرەکیی قانوونی بنگەهیی حکوومەتـــی ئیســـلامیی ئێرانـــە، وەلیـــی فەقیهـــ وەک تاکە گەرەنتیـــی بۆڕێگرتن لە داهێنان(بیدعـــە) لە ئیســـلامدا ناســـێندراوە. مەبەستی خومەینی لە تیۆرییەکەی، ویلایەتی ڕەهـــای فەقیهە، بەپێچەوانـــەی تیۆرییەکانی دیکەی ویلایەتی فەقیهـ کە باس لە ویلایەتی سنووردار و دیاریکراوی فەقیهـ دەکەن.

لە سیاســـەتەکانی کۆماری ئیســـلامیدا، بنەمـــای «تەقیـــە» وەک بنەمایەکـــی باوەڕی

شـــیعە، پەرەی پـــێ دراوە. تەقیە، چەمکێکی هـــەرە سیاســـی و پراگماتیســـتیی مەزهەبی شیعەیە، کە بەرهەمی پێگەی پەراوێزکەوتووی ئەوان لە جیهانی ئیسلامدا بە درێژەی مێژووە. بنەمـــای تەقیە لە لای شـــیعە، ڕێگە دەدات بـــە خەڵکەکەی کە بۆ خۆپاراســـتن، تەنانەت حاشـــا لە باوەڕە دینییەکانـــی خۆیان بکات. ئـــەوان بۆ ئەم ڕاڤەیەیـــان، بەڵگە لە ٣ ئایەی قورئـــان (ئالـــی عیمـــران ٢٨، نەحـــل ١٠٦، ئەلموئمینـــوون ٢٨) و هەروەهـــا لـــە وتەی ئیمامەکانیان، دێننەوە.

کارنامـــەی کۆماری ئیســـلامیی ئێران و حکوومەتـــە ئیســـلامییەکەی، لەپەیوەنـــدی لەگـــەل پرســـی توندوتیـــژی و تیـــرۆردا، گەیشتووەتە لووتکە. ئەو لە یەکەم ڕۆژەکانەوە بە تاوانی «شـــەڕ لەگەل خـــودا» و «گەندەڵی لەسەر عەرددا»، بێ بەزەییانە خەڵکی کوشت و نەیارانی خۆی سڕییەوە. «شەڕ لەگەڵ خودا» و «گەندەڵـــی لەســـەر عەرددا» لـــە قورئانەوە وەرگیراون (ئایەکانی ٣٣ و ٣٤ ی ســـوورەی مائیـــدە) و لـــە ڕێیانەوە کۆماری ئیســـلامی پیرۆزیی بە کوشتوبڕ و تاوان بەخشی.

بۆیە، کۆماری ئیســـلامی ڕوو لە ناوخۆی کومەڵگا، چەنـــدە بۆی لوابێت، بەناوی دینەوە دەســـتی لە هیچ تاوانێک نەپاراســـتووە. لەم پەیوەندییـــەدا، بە شـــێوەیەکی بەردەوامیش کەڵکـــی ئاوەژووی لە چەمکـــی «حاکمییەتی سیاسی» وەرگرتووە. ئەم چەمکە کاتێک لەگەڵ چەمکی «تەقیە»دا تێکـــەڵ دەبێت، ڕووکاری ناوەوەی مەکینەیەکی تیرۆر پیشان دەدات کە بە ناوی پیرۆزیی دینەوە هەڵدەسووڕێت.

ڕوو لە دەرەوەیش، کۆماری ئیســـلامی لە یەکەم ڕۆژەکانی بەدەســـەڵات گەیشـــتنیەوە، بانگەشـــەی هەناردەکردنی شۆڕشی کردووە. ئەگەرچی لە ســـەرەتاوە بە ئاگربەستی شەڕی ٨ ســـاڵە، دەرکـــەوت کـــە تێگەیشـــتووە کە دەستڕاگەیشـــتن بەو ئامانجە، زۆریش ئاسان نییە، بەڵام پاشـــتر لەساڵی ٢٠٠٣ ی زایینی بەدواوە، بەهۆی نەمانی دەســـەڵاتی ســـەدام حسێن و شپرزبوونی دوخی ناوخۆی عێراقەوە، کۆمـــاری ئیســـلامی جارێکـــی تـــر خەونی هەناردەکردنی شۆڕشـــی لەلا زیندوو بووەوە و لە ناوچەکەدا هەوڵی درووســـتکردنی هیلالی شـــیعەی دا، کە مەبەســـت لەوە دامەزراندنی ئیمپراتۆرییەکی ئیسلامیی شیعەیە.

کۆماری ئیســـلامیی ئێران، بۆ تێپەڕاندنی بەربەست و ئاستەنگە حقووقییەکان و هەروەها بۆ پیشـــاندانی ڕواڵەتێکـــی یەکگرتنخوازانەی شیعە، کەڵکی لە ڕێکخراو و ڕەوتە ئیسلامییە شـــیعەکانی وڵاتانـــی دراوســـێ وەرگـــرت. ڕێکخراوەگەلـــی وەک حیزبولـــڵای لوبنـــان، حەشدی شـــەعبیی عێراق، ئەنسارولئیسلامی حووســـییەکانی یەمـــەن، ئەگەرچـــی بەنـــاو هاوپەیمانی کۆماری ئیسلامین، بەڵام زۆرجار وەک جێبەجێکاری سیاســـەتەکانی کۆماری ئیسلامی دەردەکەون.

خاڵێکـــی گرینگـــی تر، کـــە هێندێکیش پێکدژ دەنوێنێت، پشتیوانیی تاکتیکی و کاتیی کۆماری ئیســـلامی لەڕێکخراوە تیرۆریستی و جیهادییە سوننەکانی وەک تاڵیبان، ئەلقاعیدە و لقەکانیەتـــی (وەک ئەنسارولئیســـلام لـــە کوردســـتان و...). ئەم پێکدژییە، لە سۆنگەی ئاڵوگۆڕە سیاسییە ناوخۆیی و جیهانییەکانەوە ئەکرێت لێکبدرێتەوە.

ـ ئیسلامی سیاسیی سوننەی هاوچەرخ

لـــە ســـەردەمی هاوچەرخدا، بـــە پێچەوانەی ئیسلامی سیاسیی شـــیعە، کە لەژێر چەتری کۆمـــاری ئیســـلامیدا کۆ بوونەتـــەوە، لەلای ئیسلامی سیاسیی ســـوننە، مەیلێکی زۆرتری سەربەخۆبوون و یەکترقەبووڵ نەکردن هەیە. بۆیە چ عەرەبســـتانی ســـعوودی وەک ڕەوتی حکوومەتی، چ ڕێکخراوەکانی وەک ئەلقاعیدە و تاڵەبان و داعش و. . هتد، هەریەکە مێژووی خۆیـــان بە جیا هەیە، ئەگەر ســـەردەمێکیش هاوکارییان بووبێت.

عەرەبستانی سعوودی

گرینگتریــن نوێنەری ئیســلامی ســوننە لە حکوومەتــدا، وڵاتی عەرەبســتانی بنەماڵەی ســعوودە. بنەماڵەی ســعوود، لــە ٣ قۆناغی مێژووی عەرەبستاندا، لەسەدەی ١٨ی زایینی بەدواوە، دەسەڵاتی ئیسلامیی دامەزراند.

لــە حکوومەتــی یەکەمــی بنەماڵــەی سعووددا، کە لە هەرێمی «نەجد»ی عەرەبستان دامەزرا، ئــەو بنەماڵەیە بە هاوپەیمانی لەگەڵ «موحەممــەد کــوڕی عەبدولوەهــاب «ی کەســایەتیی دینی، بزووتنەوەی «وەهابی « و دەسەڵاتێکی تیۆکراسییان دامەزراند.

وەهابییــەت، خوێندنەوەیەکی تایبەتە لە ناو ئیسلامی ســوننەدا. ئەو بە تێکهەڵکێشانی ڕێچکــەی حەنبەلــی و خەباتێکــی خۆخاوێنکەرەوانە لەپێناو بنبڕکردنی داهێنان (بدعــە) لــە ئیســلامدا، ڕەوتێکــی نوێی لە ئیســلامی سیاســیی ســوننەدا ئاراستە کرد. وەهابییەت، بەهۆی ئەوەی کە هەر لە ١٧٤٤ی زایینیەوە، تێکەڵی دەســەڵات بووە و هەروەها لە وڵاتێکــدا بوو کە ماڵی خــودای لێ بووە، لەگەڵ ئەوەی کەمینەی سوننەی پێکدەهێنا، بەڵام بایەخێکی تایبەتیی وەرگرت.

ســێهەمین قۆناغی حکوومەتی بنەماڵەی سعوود کە دوایین قۆناغیشی بوو و هەتا ئێستا درێژەی هەیە، لەسەرەتاکانی سەدەی ٢٠ ەوە دەســتی پێکرد. لەم قۆناغــەدا، بە یەکگرتنی پاشایەتییەکانی «حیجاز» و «نەجد»، پاشایەتیی عەرەبســتانی ســعوودی پێکهات. پاشایەتیی عەرەبســتانی ســعوودی بــە هەڵبژاردنــی وەهابییەت، هاوکات لەگەڵ دژایەتیی توندی شیعە، خۆی لە جیهانی سوننەیش جیاکردەوە. هزری توندئاژۆی وەهابییەت کە بە «تەوحیدی» و «ســەلەفی» یــش دەناســرێتەوە، لەگــەڵ خاوەندارێتیی ماڵی خودا، ئەو بوێرییەی دا بە عەرەبستانی ســعوودی، بۆ ئەوەی بانگەشەی ڕێبەریی جیهانی ئیسلام بکات.

داهاتــی وڵاتــی عەرەبســتان جیــا لەو بەشــە بچووکەی کە لە کشتوکاڵەوە دەهات، ئــەوی دیکە بەهۆی پیرۆزییــە دینییەکان و بەتایبەتیتریش بەهۆی سەردانی حاجییەکان بــۆ ماڵی خوداوە بــوو. بۆیە ئاســایی بوو کە دەسەڵاتی سیاســی، ئیدیۆلۆژییەکی تایبەت بەخۆی دابتاشــێ و ســەرچاوەکانی ڕەواییی دەسەڵات پاوان بکات.

لە دەیەی ٨٠ ی زایینییەوە، کە عەرەبستان نەوتی هەناردە کرد، وردەوردە بوو بەیەکێک لە دەوڵەمەندترین وڵاتانی جیهان. هەلومەرجەکە گۆڕدرا. پەیوەندیی عەرەبســتان لەگەڵ دنیای دەرەوە درووست بوو. و کەوتە ژێر کاریگەریی هزر و هەروەها شێوازی ژیانی ڕۆژئاوا. ئەمە بۆ دەسەڵاتی عەرەبستانی سعوودی دوو پاشهاتی گرینگــی هەبوو. یەکەم، ڕەوتێکی ئیســلامی سیاسی لە عەرەبستان ســەری هەڵدا، کە بە هەڵســوکەوتی عەرەبســتان دڵخۆش نەبوو و ڕەخنەی جددیــی لە شــێوەی بەڕێوەبردنی وڵات دەگــرت. ئەمانە لە کۆتاییدا حکوومەتی بنەماڵەی ســعوودیان تەکفیــر کرد. دووهەم، مەترســیی ســەرهەڵدانی بزووتنەوەیەکــی ســێکۆلار، لەهەناوی کۆمەڵگای عەرەبستاندا، بەهۆی نوێ بوونەوە (مۆدێرنبوون) و گەشەی ئابووری وڵاتەوە، زیاتر دەبوو.

سیاســەتی حکوومەتــی عەرەبســتان لە هەلومەرجی نوێی جیهانی، ناوچەیی و ناوخۆی وڵاتدا، بریتی بوو لە پاراســتنی دەســەڵات و هاوکات هەوڵدان بــۆ نۆژەنکردنەوەی گوتاری سەلەفی و تەوحیدی. بۆیە لەناوخۆ، سەرکوت و داپڵۆســینی درێژە پێدا و لەدەرەوەیش یار و نەیــاری تاکتیکــی بۆخــۆی دەدۆزییەوە و سیاسەتێکی پراگماتیستیی گرتەبەر.

میسر

لەمیسری ســەردەمی هاوچەرخدا، ئیسلامی سیاســی سەرکوت کرا و پەراوێز خرا. تەنیا لە پاش شۆڕشەکانی بەهاری عەرەبی و ڕووخانی حکوومەتەکەی حوســنی موبارەکەوە بوو، کە

دەرفەتی بەشـــداریی سیاســـی لە حکوومەتدا بەڕەوتێکی ئیســـلامی سیاسیی وەک ئیخوان درا.

لە حکوومەتی نوێی میسردا، ئیخوان (وەک ڕەوتی ئیســـلامی سیاسی)ئەگەرچی زۆرینەی دەنگیان لە هەڵبژاردنەکانی سەرەتای شۆڕشدا بەدەســـت هێنا، بەڵام تا ئێســـتایش شـــەڕی ڕەوتی ئیسلامی و ڕەوتەکانی تر نەگەیشتووەتە کۆتایی.

تورکیە

لە ئێستادا، گرینگترین ڕەوتی ئیسلامی سیاسی لە تورکیەدا، حیزبی «ئاکەپە » بە سەرۆکایەتیی ئەردۆغانە، کە خەریکە لە دەسەڵاتەوە، کوودەتا بەســـەر دامەزراوە دێموکراتیکەکان و قانوونی بنگەهیـــی وڵاتدا دەکات. ئـــەوەی کە چەندە دەتوانێت خەونـــی دامەزراندنەوەی خەلافەت بهێنێتە دی، ڕوون نییە. بەڵام بە کوشـــتوبڕی کورد لە باکوور و ڕۆژئاوای کوردستان و گرتن و سڕینەوەی نەیارەکانی تری، سەلماندوویتی کە تا چ ڕادەیەک دەتوانێت توندوتیژ بێت.

ـ ڕێکخراوە شۆڕشـــگێڕەکانی ئیسلامی سیاسیی سوننە

لـــە ســـەردەمی هاوچەرخـــدا، ڕێکخـــراوە توندئاژۆکانی سەر بە ڕەوتی ئیسلامی سیاسیی ســـوننە، بە شـــێوەیەکی زۆر ســـەرنجڕاکێش سەریانهەڵدا. ئەوان لە پەراوێزی شەڕی سارد و جیهانـــی دووجەمســـەرییەوە، دەرفەتی خۆ دەرخستنیان بۆ هاتە پێش.

موجاهدینی ئەفغانستان

کوودەتای حیزبی کۆمۆنیســـتی ئەفغانســـتان لـــە ســـاڵی ١٩٧٨ی زایینیـــدا و گۆڕانکارییە ڕیشـــەییەکانی دەســـەڵاتی کۆمۆنیستی، لە کۆمەڵگای دواکەوتوو و نەریتیی ئەفغانستاندا، بوو بە هۆی ســـەرهەڵدانی شـــەڕی ناوخۆ. لە ساڵی ١٩٧٩دا، یەکیەتیی سۆڤیەتی پێشوو، بۆ پاڵپشتیی دەسەڵاتی کۆمۆنیستی لە ئەفغانستان هێرشـــی کردە سەر ئەو وڵاتە و لەوێ جێگیر بوو. خێڵە جیاجیاکانی ئەفغانســـتان، سوپای ئازادیـــی نەتەوەییی ئەفغانســـتانیان پێکهێنا، کە شـــەڕی ســـۆڤیەت بکەن. موجاهدین لە کۆمەڵێک تاقم و گرووپی جیاجیا پێکدەهاتن کەڕەنگدانـــەوەی کۆمەڵـــگای فرەچەشـــنی ئەفغانستان بوون. بەناوبانگترین سەرۆک خێڵ و فەرماندەکانـــی موجاهدین کەســـانی وەک ئەحمەد شـــا مەسعوود، جەلالەدین حەقانی و حیکمەتیار بوون.

داگیرکردنـــی ئەفغانســـتان لەلایـــەن ســـۆڤیەتەوە، دژ بـــە بەرژەوەندییەکانـــی کۆمەڵێک هێزی ناوچەیـــی و جیهانیش بوو. بۆیە هەریەکە لە وڵاتانی ئامریکا، پاکســـتان و عەرەبستانی سعوودی، یارمەتیی موجاهیدینی ئەفغانستانیان دا.

لە ســـاڵی ١٩٨٨ی زایینی، کە سۆڤیەت لەلایـــەن موجاهدینـــی ئەفغانســـتانەوە لـــە ئەفغانستان دەرکرا، ئەفغانستان دابەش بووبوو.

تاڵیبان

پاش سەرکەوتن لە شەڕی سۆڤیەت، کۆمەڵگای ئەفغانســـتان شـــەکەت بووبوو. خەڵکیش لە هەڵســـوکەوتی موجاهدین و ناکۆکییەکانیان بێزار بووبوون. پاکســـتانیش، بۆ بەرژەوەندییە سیاســـی و ئابوورییەکانـــی پێویســـتی بـــە دەوڵەتێکی هاوپەیمان هەبوو لە ئەفغانســـتان. لەم بەستێنەدا، ڕێکخراوی ئیسلامیی « تاڵیبان» دامـــەزرا. تالیبـــان لـــەو خوێندکارانە(تەلەبە) پێکدەهات، کە لەلایەن پاکستانەوە پشتگیری دەکران و لە سنووری پاکستان و ئەفغانستاندا، لە خوێندنگە(مەدرەسە) دینییەکاندا، خرابوونە بەر خوێندنی ئیســـلامی. بـــە جۆرێک کە «تا دێسامبری ١٩٩٤، ١٢٠٠٠ تەلەبەی ئەفغانی و پاکســـتانی لـــە قەندەهـــار پەیوەندییان بە تاڵیبانەوە کرد.» (رشید، ٧٣)

«تاڵیبـــان بە خێرایـــی توندئاژۆیانەترین

ڕاڤەکان لە قانوونی شەریعەتی بەڕێوە برد کە پێشـــتر وێنەی نەبوو و... لە ســـاڵی ١٩٩٥دا، ١٢ پارێزگا لە ٣١ پارێزگاکەی ئەفغانستانیان گرتە دەســـت.» (ڕشـــید، ٧٤). دواتر لە ســـاڵی ١٩٩٦ەوە، تا ســـاڵی ٢٠٠١، بەســـەر زۆربەی خاکی ئەفغانستاندا حکوومەتیان کرد. تاڵیبان لەم ماوەیـــەدا، تیـــرۆر و توندوتیژییان وەک ئاکارێکی ئاســـاییی حکوومەتی ئیســـلامی و شەریعەتی ئیســـلامی ناســـاند. ئەوان سزای سەردەمە کۆنەکانیان زیندوو کردەوە.

لـــە ســـاڵی ٢٠٠١ەوە، بەهۆی هێرشـــی ئامریکاوە لە دەســـەڵات لابران. لەو کاتەوە تا ئێستا وەک ڕێکخراوێکی شۆڕشگێڕ، خەریکی خەڵک کوشتن و تیرۆرن.

ئەلقاعیدە

ڕێکخـــراوی ئەلقاعیـــدە، وەک ڕەوتێکـــی بناژۆخوازی ئیســـلامی سیاســـیی ســـوننە، بەرهەمی شەڕی ئەفغانستان و سۆڤیەت بوو. لەو ســـەردەمەدا، کە عەرەبســـتان یارمەتیی موجاهدینـــی ئەفغانی دەدا، بـــۆ یەکەم جار عـــەرەب و ئەفغانـــەکان یەکتریـــان بینی و ئەکتریان ناسی. پاش کۆتاییی شەڕ، «ئوسامە بین لادەن» ئەلقاعیـــدەی لەگەڵ بنکەیەکی سەربازیدا بۆیارمەتیی ئەو عەرەب ـ ئەفغانانە دامەزراند کە پاشـــماوەی شەڕی موجاهیدین بوون.

بین لادەن کوڕە دەوڵەمەندێکی سعوودی بوو. لە ماوەی شەڕدا عەرەبستان بە ڕاسپاردن ناردبووی بۆ ئەفغانســـتان. سەرکەوتن بەسەر ســـۆڤیەتدا، بین لادەنی هێنابووە ســـەر ئەو باوەڕە کە، ئەگەر دەکرێت بەســـەر زلهێزێکدا زاڵ ببیـــت، ئەمە بـــۆ زلهێزەکانی تریش هەر دەبێت. بۆیەلە ســـاڵی ١٩٩٠ دا کە گەڕایەوە عەرەبســـتان، زۆر زوو کەوتـــە بیانووگرتن و ڕەخنەی توند لە بنەماڵەی پاشایەتی. بە هۆی کێشەکانی لەگەڵ بنەماڵەی سعووددا، لە ساڵی ١٩٩٤دا، مافی هاووڵاتیبوونی لێ سەندرایەوە.

لەو ســـاڵەدا گەڕایەوە بۆ ئەفغانستان. لە ساڵی ١٩٩٦دا، بین لادەن، یەکەمین ڕاگەیەندراوی جەهادی دژ بە ئامریـــکا بڵاو کردەوە، کە بە وتەی ئەو عەرەبستانی داگیر کردبوو.

ئەلقاعیـــدە، لە درێـــژەی چالاکییەکانیدا، زۆربـــەی وڵاتانی ئیســـلامیی تەنییـــەوە. لە ئێستادا، نزیک بە ٤٠ لقی لە زۆربەی وڵاتانی ئیســـلامی هەیە، کە هەموویان بە کردەوەی توندوتیژ و تیرۆریستی دەناسرێنەوە. لقەکانی ئەلقاعیدە لە کوردستانیش لە تاوانەوە گلاون.

داعش

داعـــش ڕێکخراوێکـــی توندئـــاژۆی دیکەی ئیســـلامی سیاسییە، کە لە ســـاڵی ١٩٩٩دا، لەلایـــەن «ئەبـــوو مەســـعەب زەرقاوی»یەوە دامـــەزرا. ســـەرەتا لەژێر نـــاوی «جەماعەتی تەوحیـــد و جیهاد» دا چالاکیـــی دەکرد. لە ســـاڵی ٢٠٠٤ تێکەڵی ئەلقاعیدە بوو. ســـاڵی ٢٠٠٦، دەوڵەتی ئیسلامیی لە عێراق ڕاگەیاند. لە پاشـــان لە ســـووریە و عێراق، بە دڕندەیی هەوڵـــی داگیرکردنـــی ڕووبەرێکـــی زۆرتری خاکی دا.

داعـــش لـــە دڕندەیـــی و خوێنمژیـــدا ئەزموونێکـــی تایبەتـــی پێشـــانی جیهان دا. حەزی مەرگدۆســـتیی داعـــش، خۆی بابەتی لێکۆڵینەوەیەکی زۆرە.

دوای هێرشـــی هاوپەیمانیی نێونەتەوەیی بۆسەر داعش، ئەو خاکەی لە عێراق و سووریە داگیری کردبوو، لێی وەرگیرایەوە. بۆیە ئێستا بە نهێنی خەریکی خۆڕێکخستنەوەیە.

لە کۆتاییدا

ئیســـلام چ بەپێـــی دەق، چ بەپێـــی ڕاڤەی ڕێبازە ئیســـلامییەکان، دینێکی سیاسی بووە. لە هەموو مێـــژووی ئیســـلامدا، بە دەگمەن ڕەوتی وەک ســـۆفیگەری بووە، کە توانیبێتی لە بەرانبەر مەیلی دەســـەڵاتدا ڕابوەســـتێ و دەســـەڵاتی دنیاییی نەوێت. بۆیە، بەگشـــتی

دەتوانین چەمکی ئیسلام و ئیسلامی سیاسی، لانیکەم لەم وتارەدا، بەیەک مەبەست و مانا بەکار ببەین.

ئیسلامی سیاسی، لەدوای هەڵوەشانەوەی خەلافەت لە عوسمانیدا، هەموو کات لە پەیوەندییەکی تۆکمەدا بووە لەگەڵ ڕەوتی نەتەوەخوازیدا. بۆیە لەم سەردەمەدا، ئیسلامی سیاسی چەمکێکی فرەڕەهەندتر و ئاڵۆزتر بووە.

لە پەیوەندی لەگەڵ چەمکی تیرۆریزمدا، پێویستە بەرچاوڕوونییەکی زۆرترمان ببێت.

تیرۆریزم، چەمکێکی سیاسیی نوێیە، کە لە پاشکۆی بزووتنەوە مرۆڤتەوەرەکان و لەپاش شۆڕشە گەورەکانی ڕۆژئاواوە گەڵاڵە کرا. ئەوەندە کە چەمکێکی سیاسییە، ئەوەندەیش توێژینەوەیی نییە. ئەم چەمکە لە پەراوێزی ڕەهەندە سۆزداری و ئیدیۆلۆژیکییەکەیەوە، دواتر «بەزۆری کەوتە ژێر کاریگەریی ململانێ سیاسییە گەورەکانی وەک شەڕی سارد، ململانێ نەتەوەییەکان و لەم دواییانەیشدا، جەمسەربەندییە دینی و سیاسییەکان.» (داریتی ۸، ۳۲۸). بەڵام بە گشتی، پاش گشتگیربوونی بەها مرۆڤییەکانی وەک مافی مرۆڤ و دیموکراسی، چەمکی تیرۆریزمیش بوو بە جێگای سەرنجی کۆڕ و ناوەندی زانستی، سیاسی و... هتد.

شرۆڤەی ئیسلامی سیاسی لە سۆنگەی تیرۆریزمەوە، بۆئەوەی کە تایبەتمەندییە مێژووییەکەی ون نەکات، پێویستە لە پەراوێزی یەکجۆرکردنی وێژمانەکانەوە بچێتە پێش. بەتایبەتیتر، هەڵسەنگاندنی مێژووی کۆنی ئیسلام، بە پێوەری وێژمانی پەیوەندیدار بەم سەردەمە، ئەگەرچی بۆ مەبەستی تایبەتی وەک مژاری ئەم وتارە بە کەڵک دێت، بەڵام لە کۆمەڵێک ڕاستیی مێژووییش بێبەشمان دەکات.

لەم وتارەدا بابەتی یەکجۆرکردنی وێژمان، بەتەواوەتی لەبەرچاو نەگیراوە. ئەمە دوو هۆی هەیە. یەکەم مەودای کاتیی وتارەکە، وەک لە سەردێڕەکەیشیەوە دیارە، مەودایەکی زۆری ۱۴ سەدەییە. بۆیە وتارێکی کورتی ئاوا ناتوانێت بەشێوازی زانستی وەها ئامانجێک بپێکێت. دووهەم، مژاری وتارەکە، تارادەیەکی زۆر لە ناوەڕۆکی خۆیدا هەڵگری ئەو پێکدژبوونەیە.

سەرەڕای هەموو تێبینییەکان، بەپێی ئەو هەڵسەنگاندنەی لەم وتارەدا بۆ پەیوەندیی ئیسلامی سیاسی (نەک سوننەتی) و تیرۆریزم کرا، دەکرێت پێ لەسەر ئەوە دابگرین کە بەگوێرەی وێنە مێژووییەکان، پەیوەندییەکی مانادار لەنێوان ئەم دوو چەمکەدا هەیە. ئەگەر تیرۆریزم، بەمانای تۆقاندن و بەکارهێنانی توندوتیژی بە ئامانجی سیاسی و بەبێ جیاکردنەوەی خەڵکی ئاسایی و نەیاری سیاسی بێت، مێژووی ئیسلامی سیاسی لێوانلێوە لەم وێنانە. بە تایبەتیتر، کە چەمکگەلی نوێ وەک ئازادیی سیاسی، پێکەوە هەڵکردن، یەکسانیی مرۆڤەکان و. . هتد لە بنەڕەتەوە بە هزر و فەلسەفەی ئیسلامی سیاسی و ڕەوتە بناژۆخوازەکانی نامۆن.

ئەگەرچی ئیسلامی سیاسی هێشتا بۆ چین و توێژە جۆراوجۆرەکان مانابەخشە، بەڵام تا ئێستایش نەیتوانیوە لەگەل جیهانی سەردەمدا بحاوێتەوە.

سەرچاوەکان

- رشید، احمد. گالبان، زنان، تجارت مافیا و پروژه عظیم نفت در آسیای مرکزی(چاپ اول). ترجمه:نجله خندق(۱۳۸۲). تهران: نشربقعه.

- عنایت، حمید. اندیشه سیاسی در اسلام معاصر (چاپ ششم). ترجمه: بهاءالدین خرمشاهی(۱۳۹۲). تهران: انتشارات خوارزمی.

-. قورئانی پیرۆز. وەرگێڕان: هەژار. نشر احسان

- ئەسەسەرد، فەرید. سەید قوتب و تیۆریی تەکفیرکردنی کۆمەڵ و دەوڵەت(۲۰۰۲). بڵاوکردنەوەی مەکتەبی بیر و هۆشیاری.

-Darity، William A. international Encyclopedia of the Social Sciences(second edition). 2008. volume 4. printed in the united states of America

-Darity، William A. international Encyclopedia of the Social Sciences(second edition). 2008. volume 8. printed in the united states of America